
**رشد نگاه انتقادی نسبت به مستشرقان بعد از انقلاب اسلامی
(پژوهش موردی رویکرد و خدمات دکتر رضایی اصفهانی)**

عباس کریمی^۱ (نویسنده مسئول) - باقر ریاحی مهر^۲

چکیده

بازخوانی و نقد مطالعات شرق شناسی بویژه اسلام شناسی و قرآن پژوهی غربیان بعد از انقلاب اسلامی ایران به جایگاه خاصی دست یافته است، چنانکه با تأسیس رشته‌ها، کنفرانس‌ها، کرسی‌ها و نشست‌های استشرافی دیدگاه‌های خاورشناسان به چالش کشیده شده است، یکی از اندیشمندان قرآنی که سهم بسزایی در این امر دارند استاد رضایی اصفهانی مفسر و مترجم قرآن می‌باشند که اخیراً به عنوان چهره قرآنی کشور مورد تقدیر قرار گرفتند، ایشان نه تنها به ایجاد مجله‌ای در نقد قرآن پژوهی مستشرقان، تأسیس رشته دکتری قرآن و مستشرقان، برگزاری کنگره بین‌المللی قرآن و مستشرقان و همچنین برگزاری نشست‌ها و تدریس پیرامون قرآن پژوهی مستشرقان پرداخته‌اند که در آثار و مقالات خویش مشکلات بنیادین اسلام پژوهی مستشرقان را بیان و نقدهای اساسی بر آنها ارائه داشته‌اند که در این پژوهش سعی شده است نقدهای محتوایی و روشی ایشان بر مستشرقان تا حد امکان بررسی

۱. دانشجوی دکتری رشته قرآن و مستشرقان جامعه المصطفی العالمية abbaskarimioreint@gmail.com

۲. استادیار گروه مطالعات تطبیقی قرآن جامعه المصطفی العالمية dr.riahi@chmail.ir

شوند؛ که از منظر استاد رضایی اصفهانی آنها نه تنها تصویر حقیقی از اسلام راستین ارائه نداده‌اند که علیرغم تلاش‌های قابل تقدیر، شکاف‌های معرفتی عمیقی را باعث شده‌اند که عمدتاً ناشی از تسری نگاه عهدینی و همسان‌انگاری متنی و بشری بودن قرآن است و ضرورتاً تبیین و تحلیل و حتی تفاسیر آیات و گزاره‌های اسلامی در چهارچوب سنت یهودی-مسیحی صورت گرفته است که شبهاتی چون "اقتباس قرآن" برآمده از چنین نگاهی است که عمده دیدگاه‌های تنزیلی دیگر نیز از همین امر انتزاع می‌شود.

کلید واژگان: قرآن، استاد رضایی اصفهانی، استشراق، گام دوم انقلاب اسلامی

مقدمه

با گذشت قریب به نیم قرن از انقلاب اسلامی ایران، ثمرات و ارزش‌های داخلی و بین‌المللی آن ظهور و نمود بیشتری پیدا کرده است، استقرار نوع جدیدی از حکومت دینی که علاوه بر استقلال، آزادی و خودباوری، نوع حقیقی مردم سالاری را پاس نگه داشته و تفکر اومانیستی و ماتریالیستی حاکم بر جهان را کنار زده و نظام حکومتی بی بدیل غیر از لیبرال دموکراسی یا سوسیال دموکراسی معرفی نموده است با اینکه نظام "لیبرال دموکراسی" هیچ وقت "دوران طلایی" نداشته و همواره با بحران‌های مختلف درگیر بوده است، اما انقلاب اسلامی، نه تنها تعالی و ارزشمندی انسان را نشان داده است، بلکه موجب سر بر آوردن یک نوع وحدت گرایی در جهان اسلام که از شرق تا آفریقا و آمریکا و به طور چشمگیری در اروپا سواحل دریای مدیترانه هر تصمیم سیاسی را تحت تاثیر خویش قرار داده است.

در کنار انقلاب‌های بزرگ فرانسه، روسیه و چین، انقلاب اسلامی با ارزش‌های معنوی، تحولات کم سابقه جهانی را در پی داشته است، و جهان اسلام که می رفت به فراموشی تاریخی و انهداده شود به یکباره در مرکز کانون توجه گفتمان‌های غالب قرار گرفت و مسیر تازه‌ای را گشود و جهان معنویت را هدف غایی در نظر گرفت و در نظر فوکو جز باورهای دینی؛ هیچ عامل دیگری قدرت بسیج این چنین توده‌ها را نداشت. و این باور و عقائد دینی اسلامی بود که افق روشن و متمایزی را در چشم انداز بشریت پیش روی نهاد.

علاوه بر تاثیر انقلاب اسلامی بر ساحت‌های بین‌المللی (طاهری، ۲۴۸، ۱۳۸۷) تاثیر انقلاب را می‌توان همچنین در پروراندن شخصیت‌های بزرگ سیاسی-اجتماعی، مذهبی - دینی، علمی-معرفتی به وضوح مشاهده نمود، (رکابیان، ۵۵، ۱۳۹۷) رهبران دینی بسیاری از سید نصرالله در لبنان تا شیخ زکزاکی در آفریقا و بسیاری از اندیشمندان بزرگ اسلامی که در سرتاسر عالم در حال تدریس، تعلیم و ترویج معارف الهی و سنت نبوی، کرسی‌های نظری را گسترانیده و سنت اسلامی را نشر می دهند.

در داخل کشور اسلامی ایران نیز شخصیت‌های علمی ارزشمندی پرورش یافته‌اند که با

تألیف آثار، تأسیس نهادها و رشته‌های علمی متفاوتی، عرصه جدیدی را پدید آورند که بی‌تردید، ثمرات آن در آینده‌ای نزدیک شکوفا و مسیرهای تازه‌ای را تعریف و بنیان خواهند نهاد. چه در حوزه علوم انسانی و چه در حوزه علوم تجربی کارهای ارزشمندی صورت گرفته است، (مرادی مقدم، ۱۳۹۴، ش ۱) این عالمان برجسته که در پی بنا نهادن تمدن نوین اسلامی هستند. (نصر، ۱۹۳۹) از فلسفه، کلام، اصول و فقه گرفته تا جامعه‌شناسی، روانشناسی، اقتصاد، کیهان‌شناسی و.... دارای آثار تاثیرگذاری می‌باشند که مجال ذکر آنها در این مقال نمی‌گنجد اما قطعاً می‌توانند چشم انداز روشنی از تمدن نوین چنان که در بیان رهبری بیان شده است ارائه نمایند. (کاظمی، ۱، ۱۳۹۷)، در حوزه معارف ناب اسلامی و در حیطه تفسیر و علوم قرآنی و موضوعات پیرامونی آنها نیز دستاوردهای انقلاب بسیار خاص و کم نظیر بوده است، چرا که تفاسیر قرآنی مختلف و به صورت تخصصی و دارای غنای علمی و عمق فلسفی، بعد از انقلاب به نگارش در آمده است و حتی رشته‌های خاص قرآنی جدیدی بنیان نهاده شده است که همه آنها از دستاوردهای انقلاب و ثمرات زحمات عالمان برجسته شیعی است.

یکی از عالمان و مفسران برجسته معاصر که دارای استنادی بالایی در موضوعات تفسیر و علوم قرآنی، پس از انقلاب است و قریب ده هزار و چه بسا بیشتر مقالات و کتاب‌های مختلف به آثار ایشان رفرنس یا ارجاع داده شده است، (سایت نورمگز) جناب استاد محمدعلی رضایی اصفهانی است، ایشان اکنون استاد تمام دانشگاه بین‌المللی جامعه المصطفی العالمیه می‌باشد و صاحب کرسی تفسیر و درس خارج آن و دارای نظریات جدیدی در حوزه قرآن و علوم و مطالعات بینا رشته‌ای قرآن می‌باشند.

تیرماه "۱۴۰۰" جناب استاد رضایی اصفهانی به عنوان چهره قرآنی کشور مورد تقدیر قرار گرفتند و این بهانه‌ای شد تا به پاس نکوداشت ایشان و تلاش‌های کم نظیر استاد، بنده به عنوان شاگرد استشراق پژوه ایشان، خوانشی بر دیدگاه‌های استاد پیرامون قرآن پژوهشی خاورشناسان داشته تا شاید بتوان بخش کوچک و ناچیزی از فعالیت‌های علمی و

دیدگاه‌های این استاد عالیقدر را منعکس نمود. بی تردید ایشان از اندیشمندان قرآنی معاصر و تراز اولی است که در آینده نه تنها دستاوردی عظیم از زحماتشان، هویدا خواهد شد بلکه آثار ایشان، جزء آثار بنیادین مطالعات قرآنی تلقی خواهد گردید و نظرات ایشان قابل اغماض نخواهد بود.

و از طرفی این پژوهش، تمهیدی است تا مفسران، اندیشمندان و قرآن پژوهان معاصری چون ایشان، نه تنها در داخل بلکه در سطوح بین المللی مورد توجه قرار گرفته و نقدهای آنها بر قرآن پژوهی مستشرقان انعکاس بیشتری داشته باشد. در اینجا به صورت مختصر به برخی از خدمات ایشان راجع به مستشرقان و همچنین مقالات چاپ شده استاد در نشریه قرآن پژوهی خاورشناسان اشاره و سپس وارد موضوع این تحقیق خواهد شد:

خدمات استشراف پژوهی دکتر رضایی اصفهانی:

-برگزاری کنگره بین المللی قرآن و مستشرقان

-تأسیس رشته قرآن و مستشرقان با دوگرایش (۱- معارف قرآن ۲- قرآن و اهل بیت ع)

- تأسیس انجمن علمی قرآن و مستشرقان

- تأسیس مجله علمی قرآن پژوهی خاورشناسان

- برگزاری نشست‌های انتقادی قرآن پژوهی مستشرقان

-گسترش رشته یا واحدهای قرآن پژوهی خاورشناسان به دانشگاه‌های کشور

مقالات دکتر رضایی اصفهانی پیرامون مستشرقان در نشریه قرآن پژوهی خاورشناسان؛

۱- بررسی دائرة المعارف قرآن لایدن (محمدعلی رضایی اصفهانی)

(دوره و شماره: دوره ۱، شماره ۱، پاییز و زمستان ۱۳۸۵، شماره اول، زمستان ۱۳۸۵)

۲- طرح مستندسازی متن قرآن و چاپ انتقادی آن (محمدعلی رضایی اصفهانی)

(دوره و شماره: دوره ۲، شماره ۲، بهار و تابستان ۱۳۸۶، شماره دوم، تابستان ۱۳۸۶)

۳- نگرش‌های انتقادی معاصر و قرآن (محمدعلی رضایی اصفهانی)

دوره و شماره: دوره ۲، شماره ۳، پاییز و زمستان ۱۳۸۶ (شماره سوم / زمستان ۱۳۸۶)

- ۴- . فاطمه (محمد علی رضایی اصفهانی)
 (دوره و شماره: دوره ۳، شماره ۴، بهار و تابستان ۱۳۸۷، صفحه ۹-۱۹۰، شماره چهارم / بهار و تابستان ۱۳۸۷)
- ۵- مبانی نظری مستشرقان در مورد تناقضات قرآن (محمد علی رضایی اصفهانی؛ محمد الله حلیم اف)
 (دوره ۴، شماره ۶، بهار و تابستان ۱۳۸۸، صفحه ۱۰۵-۱۳۶)
- ۶- معرفی و بررسی دایرةالمعارف قرآن، الیور لیمن (محمد علی رضایی اصفهانی، سید مهدی اعتصامی)
 (دوره و شماره: دوره ۴، شماره ۷، پاییز و زمستان ۱۳۸۸، صفحه ۹-۲۴۵، سال چهارم، شماره ۷، پاییز و زمستان ۸۸)
- ۷- بررسی دیدگاه خاورشناسان درباره تأثیرپذیری قرآن از فرهنگ یهودی و مسیحی (محمد علی رضایی اصفهانی)
 (دوره و شماره: دوره ۵، شماره ۸، بهار و تابستان ۱۳۸۹، صفحه ۹-۲۱۷، سال پنجم، شماره ۸، بهار و تابستان ۸۹)
- ۸- پیش فرض های مستشرقان در رابطه با تعارض قرآن و علم (محمد علی رضایی اصفهانی؛ علی اکبر فراهی بخشایش)
 دوره و شماره: دوره ۷، شماره ۱۳، پاییز و زمستان ۱۳۹۱، صفحه ۹-۱۵۷ (پاییز و زمستان ۱۳۹۱ ش)
- ۹- بررسی مقاله «ترجمه قرآن» از دایرةالمعارف قرآن الیور لیمن (محمد علی رضایی اصفهانی؛ رقیه بیرامی)
 (دوره و شماره: دوره ۸، شماره ۱۴، بهار و تابستان ۱۳۹۲، صفحه ۹-۱۸۱، سال هشتم، شماره ۱۴، بهار و تابستان ۱۳۹۲ ش)
- ۱۰- سازگاری قرآن و علوم طبیعی از منظر مستشرقان (محمد علی رضایی اصفهانی؛

علی اکبر فراهی بخشایش)

(دوره و شماره: دوره ۹، شماره ۱۶، بهار و تابستان ۱۳۹۳، صفحه ۹-۱۷۳، سال نهم، شماره ۱۶، بهار و تابستان ۱۳۹۳ ش)

۱۱- بررسی ترجمه قرآن کریم به زبان آلمانی (محمدعلی رضایی اصفهانی؛ استفان فریدریش شفر)

(دوره و شماره: دوره ۱۰، شماره ۱۸، بهار و تابستان ۱۳۹۴، صفحه ۹-۱۶۳ (سال دهم، شماره ۱۸، بهار و تابستان ۱۳۹۴ ش)

۱۲- بررسی دیدگاه اسماء افسرالدین در مورد «شفاعت» (محمدعلی رضایی اصفهانی؛ فاطمه وجدی)

(دوره و شماره: دوره ۱۱، شماره ۲۰، بهار و تابستان ۱۳۹۵)

۱۳- نقد مقاله «ابزارهایی برای مطالعه علمی قرآن» اندرو ریپین (محمد علی رضایی اصفهانی؛ سید کمال کشیک نویسنده)

(دوره و شماره: دوره ۱۲، شماره ۲۲، بهار و تابستان ۱۳۹۶)

۱۴- دفاع دانشمندان شیعه از قرآن در برابر شبهه اقتباس (محمدعلی رضایی اصفهانی؛ صدیقه پروان)

(دوره و شماره: دوره ۱۲، شماره ۲۳، پاییز و زمستان ۱۳۹۶)

۱۵- بررسی اعجاز قرآن در دانشنامه قرآن الیور لیمن (محمدعلی رضایی اصفهانی؛ حسین علوی)

(دوره و شماره: دوره ۱۳، شماره ۲۴، بهار و تابستان ۱۳۹۷، صفحه ۱-۱۴۴ (سال سیزدهم، شماره ۲۴، بهار و تابستان ۱۳۹۷ ش)

۱۶- بررسی موارد ادعایی نسخ در مدخل نسخ دایرةالمعارف اسلام لایدن (حامد شاهبیککی؛ محمدعلی رضایی اصفهانی)

(دوره و شماره: دوره ۱۳، شماره ۲۵، پاییز و زمستان ۱۳۹۷، صفحه ۱-۱۶۰، سال

سیزدهم، شماره ۲۵، پاییز و زمستان ۱۳۹۷)

۱۷- نقد مدخل «علی بن ابی طالب» در دائرة المعارف الیورلیمن (محمدعلی رضایی اصفهانی؛ محمدعلی ریحانی نیا)

(دوره و شماره: دوره ۱۴، شماره ۲۷، پاییز و زمستان ۱۳۹۸، صفحه ۹-۲۵، سال چهاردهم، شماره ۲۷، پاییز و زمستان ۱۳۹۸ ش)

۱۸- بررسی انتقادی کتاب «حسن الایجاز فی ابطال الاعجاز» (محمدعلی رضایی اصفهانی؛ باقر ریاحی مهر)

(دوره و شماره: دوره ۱۵، شماره ۲۸، بهار و تابستان ۱۳۹۹، صفحه ۹-۳۲)

۱۹- بررسی روش شناختی «تفسیر معاصرانه قرآن کریم» (محمدعلی رضایی اصفهانی) دوره و شماره: دوره ۱۶، شماره ۳۰، بهار و تابستان ۱۴۰۰، صفحه ۹-۳۲۱ (سال شانزدهم، شماره ۳۰، بهار و تابستان ۱۴۰۰ ش)

۲۰- هرمنوتیک فلسفی و مستشرق مداران" (محمدعلی رضایی اصفهانی؛ عباس کریمی)

دوره و شماره: دوره ۱۶، شماره ۳۱، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، سال شانزدهم، شماره ۳۱)

پیشینه

تاکنون به طور خاص؛ مقاله یا اثری در موضوع کنونی یعنی "بررسی یا خوانش قرآن پژوهی مستشرقان در دیدگاه استاد رضایی اصفهانی" یافت نشده است، به طور عام؛ درباره نظریات و آراء استاد رضایی اصفهانی، تنها یک مقاله و آن هم با موضوع "بررسی تطبیقی آرای جعفر نکونام و محمدعلی رضایی اصفهانی پیرامون تفسیر گزاره‌های علمی قرآن" به نگارش در آمده است که توسط خانم محققیان و جناب محمدرضا حاج اسماعیلی نگارش شده و در مجله پژوهش‌های علم و دین به چاپ رسیده است و همچنین مقالاتی که بسیاری از دانش پژوهان درباره قرآن پژوهی مستشرقان بویژه در نشریه خاورشناسان به نگارش در آورده‌اند از آثار و مقالات استاد بهره برده‌اند و این آثار دارای استنادی فراوانی است.

زندگینامه

تاریخ و عظمت هر منطقه را می‌توان بر اساس عالمانی که از آن دیار سر بر آورده‌اند و بستر دانش و اندیشه را تا افق‌های دور گسترانیده‌اند، ارزیابی نمود و در صورتی که دین نیز بال موازی علم قرار گیرد آن را به حکمت خالده تبدیل می‌نماید، زمانی اصفهان، در هر کوچه اش مجتهدی بود که بساط دانایی را چون آبشارهای بلند و دست نیافتنی بر تشنگان علم و معرفت فرو می‌ریخت و رحمت و وسعت دیدگاه‌ها را به مثابه برداشت‌های هرمنوتیکی و با افقی باز پیش روی شاگردان می‌نهاد (مهدوی، ۱۳۸۵)، از عالمان و عرفان بزرگی چون میرداماد، شیخ بهایی، میرفندرسکی، خواجه‌نوی، درچه‌ای اصفهانی، ابوالحسین اصفهانی، حاج آقا رحیم ارباب، سیدحسن مدرس گرفته تا علامه مجلسی و سید شفتی و دیگر اندیشمندان بزرگی که هر کدام سهم بزرگی در حفظ و نشر اندیشه اسلامی بویژه شیعی داشته‌اند، در چنین فضایی بود که استاد رضایی اصفهانی چشم به جهان گشودند، تحصیلات آکادمیک را در شهر رهنان سپری نموده و در سال ۱۳۶۱ متاثر از فضای مذهبی و حشرو نشر با عالمان فرزانه وارد حوزه علمیه شدند، دروس سطح و عالی حوزه را در آن شهر گذرانیده و برای دروس خارج به شهر قم مهاجرت کردند، و در دروس خارج اساتید بزرگی چون آیات عظام فاضل لنکرانی، مکارم شیرازی، معرفت، صالحی مازندرانی و وحید خراسانی شرکت نمودند و ظرف وجودی خویش را با معارف فقهی و قرآنی توسعه بخشیدند، و هم زمان سطح چهار رشته تخصصی تفسیر حوزه علمیه قم و دکترای علوم قرآن و حدیث را در واحد تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی به پایان رسانیدند.

شاید این تمهیدی بود بر مسیری که راه دراز و افق بلندی را پیش روی این استاد فرزانه گشود، گویا هیچ چیز غیر از تمرکز بر کلام خدا یعنی قرآن نمی‌توانست آن تشنگی و حقیقت طلبی باطنی اش را سیراب نماید به همین روی سعی نمودند با تمرکز و تحقیق و پژوهش و تفسیر قرآن، ادامه هستی اصیل خویش را بر کشف و تفسیر مقاصد الهی و روشمندسازی فهم آن بنهد که حاصل این دغدغه نه تنها تاسیس و بنیان گذاری مراکز مختلف و تصویب

رشته‌های جدید و حتی رشته‌های بینارشته‌ای مطالعات قرآنی بود که آثار مختلفی را پیرامون قرآن به نگارش در آوردند، از ترجمه گروهی قرآن کریم تا مجموعه چند جلدی کتاب منطق تفسیر که شامل مبانی و قواعد، روش‌ها و گرایش‌ها، روش‌های تحقیق در تفسیر، قرآن و مباحث جدید دانش تفسیر و قرآن و علوم طبیعی و انسانی است که مجموعه‌ای منظم و منسجم از سیر منطق تفسیر است که هر دانش پژوه قرآنی لاجرم به آنها رجوع خواهد نمود، (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۳) تمام آثار استاد ۱۲۲ اثر یا بیشتر می‌باشد که بخشی از آنها به چندین زبان دنیا از جمله: اردوی پاکستانی، اردوی هندی، ترکی، ترکی استانبولی، مالایو، انگلیسی، عربی، روسی، تایلندی و... ترجمه شده‌اند، و مقالاتی که قریب به ۳۰۰ مقاله علمی پژوهشی، ترویجی، تخصصی و به زبان‌های فارسی، عربی و انگلیسی در مجلات مختلف داخلی و بین‌المللی از ایشان به چاپ رسیده است، ذکر همه فعالیت و آثار علمی استاد رضایی اصفهانی در این مقال نمی‌گنجد و از وسع این تحقیق خارج است، اما از مهمترین دستاوردهای استاد رضایی اصفهانی می‌توان به راه‌اندازی رشته‌های مطالعات تطبیقی قرآنی بویژه رشته قرآن و مستشرقان در مجتمع عالی قرآن و حدیث المصطفی می‌باشد، ایشان با بینش معرفتی عمیق و دقیق و همچنین با بهره و غنای علمی برگرفته از اساتید بزرگی چون آیات عظام معرفت و مکارم شیرازی در دانش تفسیر و علوم قرآنی، تحلیل‌های نقادانه خویش را بر مستشرقان وارد نمودند، که غالب نقدها را می‌توان در سلسله مقالات ایشان در نشریه قرآن پژوهی خاورشناسان پی گرفت و همچنین در کتاب‌های منطق تفسیر نیز برخی از اشکالات وارده ایشان بر مستشرقان و حتی مستشرق گرایان به چشم می‌خورد. که در این پژوهش سعی شده است خوانشی بدیع نسبت به برخی از نقدهای بنیادین استاد نسبت به مستشرقان داشته باشد و به طور قطع دامنه این تحقیق، شامل همه نقدهای ایشان نیست.

مستشرقان

شاید آن زمان که یک غربی با سبک فکری متمایز بودشناسانه (سعید، ۱۳۶۱: ۱۵) با چهارپا، چهارگوشه دول اسلامی را در می‌نوردید و همه سنن و زبان و فرهنگ مسلمانان را

واکاوی می نمود و روزها در زیر زمین های نمود و حجره های تاریک عالمان مسلمان، زانوی ادب می زد و همه تن، گوش می شد و شب ها را در حرمسرای خلفاء و امراء مسلمان میگساری می نمود و همانجا مهر تایید خلفاء بر "اجازه نامه" ورود به گنجینه کتابخانه های و دستیابی به کتب نفیس را دریافت می کرد و با زیرکی مرموزانه ای نه تنها برخی را که می توانست نسخه برداری کند در جوال چهارپایش می گذاشت کسی هرگز نمی اندیشید که او چه در سر دارد، در خدمت استعمار است (آل احمد، ۱۳۸۰، ۱۵۲) یا به دنبال مصارف علمی است (عنایت، ۱۳۶۹، ۴۵). در واقع چنین مستشرقی، بار تاریخی ملتش را ذخیره می نمود او سعی می کرد عناوین و سطر به سطر کتاب هایی که نمی توانست با خود حمل نماید را به حافظه بسیار داپاپ یا امپراطور را مجاب و مستشرق دیگری را مأمور، که آنها را نیز به هر حیلتي به دست بیاورند و این جزء در خدمت استعمار نبودند (بدوی، ۱۳۷۳، ۹) چنانکه در زمان حاضر، از کتابخانه عظیم مسکو گرفته تا نسخ بی نظیر کتابخانه های لایدن، برلین، رم، آکسفورد و بسیاری دیگری از کتابخانه ها غربی، منبع دست نیافتنی و نایاب از آثار نخستین متفکران مسلمان اند (داودی، ۱۳۶۱، ۶۹)

این منابع بی نظیر اسلامی در غرب، بستری را فراهم نمود تا مستشرقان با مطالعات روشمند و منسجم و با بورسیه های مکفی مطالعاتی، نه تنها تاریخ، سنت، فرهنگ، فلسفه و کلام اسلامی را یک بازانديشي مجدد و در قالب جدید و متمایزی ارائه دهند، (کرامر، ۴۷) بلکه دین اسلام و به طور ویژه منبع وحیانی آن یعنی قرآن را نیز مورد تحقیق و پژوهش قرار دادند (اشکوری، ۱۳۷۱، ۶۷) چنانکه در تابستان ۲۰۲۰، بورسیه قرآن پژوهی اروپا برای هر دانشجوی دکتری با پروژه تحقیقاتی پیرامون قرآن با فرصت ۴ و ۶ ساله، مبلغی ماهانه در حدود ۲۵۰۰ تا ۳۵۰۰ دلار در نظر گرفت که این دریافتی، به غیر از هزینه ایاب و ذهاب، اقامت، سفر، شرکت در کنفرانس ها، کارگاه ها و سرزنی به کتابخانه های سرتاسر اروپاست. در حالی که در دولت های اسلامی چنین امری به یک رؤیا تبدیل شده است و حتی دانشجویان مطالعات قرآنی، متحمل شهریه های کلان دکتری و در شرائط سخت زندگی به سر می برند که عمدتاً

فرصتی برای پیش بردن دغدغه‌های مطالعاتی قرآنی خویش ندارند.

مستشرقان با بازخوانی و واکاوی سنت و فرهنگ عصر پیامبر ﷺ و پروژه‌های کلان قرآن پژوهی چون دائرة المعارف اولیور لیمن، دائرة المعارف مک اولیف و.... به دنبال سلطه دادن تعریف ثانوی و متمایزی از ماهیت، حقیقت و آموزه‌های دین اسلام و بویژه قرآن هستند، هر چند در دوره مدرن می‌توانستیم همدلی بیشتر با خاورشناسان داشته، اما در پست مدرن گویا باز مفاهیم از ثبات خروج پیدا نموده و تعیین ناپذیری خویش را پیش روی می‌نهند (ریترز، ۱۳۹۱، ۵۵۶) چنین به نظر می‌رسد که خاورشناسان هدفی جزء دستیابی به "مرجعیت" شدن و تبدیل آن به یک "واقعیت" در مطالعات اسلامی ندارند. در جامعه المصطفی العالمیه با تلاش اساتید بزرگی چون رضایی اصفهانی، زمانی، فاکر میبدی، اسکندرلو و علوی مهر و ارائه مقالات انتقادی پیرامون قرآن پژوهی غربیان چشم انداز روشنی پیش روی نهاده شده است که بتوان تمام اهداف و رویکردهای خاورشناسان را نیت خوانی و اشکالات ساختاری - روشنی و معرفتی - محتوایی آنها را روشن نمود.

جامعه المصطفی العالمیه با بهره‌گیری از ظرفیت علمی اش، (اسکندرلو، ۲۵، ۱۳۹۷) در ابتدا با تصویب چند واحد درسی این امر را آغاز کرد و تاکنون که علاوه بر تصویب واحدهای درسی استشرق در بیشتر رشته‌های قرآنی و حدیثی، قرآن و مستشرقان خود به عنوان یک رشته دکتری با سه گرایش، تصویب و دانش پژوهان بسیاری فارغ التحصیل شده‌اند که برخی در کشورهای چون آلمان، آمریکا و آذربایجان.. در حال تدریس، تحقیق و پژوهش هستند و در خود فضای غربی، به نقد نگاه خاورشناسان بویژه در حیطه قرآن پژوهی می‌پردازند، مستشرقانی چون فلوگل، لایوم فرانسوی و ونسینگ در معجم نگاری، گلدزیهر در علوم قرآنی، نولدکه در تاریخ گذاری قرآن و کسانی چون اولیور لیمن و مک اولیف را در حوزه دائرة المعارف نویسی بر قرآن به نقد و بررسی پرداخته است. و حتی همایش‌هایی نیز در این میان با همکاری جامعه المصطفی العالمیه و اساتید قرآن پژوه آن برگزار شده است.

در این پژوهش و با توجه به نکوداشت و معرفی استاد رضایی اصفهانی به عنوان چهره

نمونه کشوری در تفسیر و ترجمه قرآن، سعی شده است دیدگاه‌های انتقادی ایشان را تحت مقولات انتقادی محتوایی و روشی طبقه بندی و تحلیل نموده تا علاوه بر اداء حق یک شاگرد به استاد، زمینه مناسبی پیش روی نهاده شود در جهت این که دانش پژوهان دیدگاه‌های انتقادی پیرامون مستشرقان را از منظر عالمان قرآن پژوه معاصر دریافته و بتوانند تحقیقات استشراف پژوهی خویش را هدمند و روشمند دنیال نمایند.

دیدگاه‌های انتقادی نسبت به مستشرقان

هنگامی که به شناخت انتقادی آثار مستشرقان پرداخته می‌شود، در واقع به دنبال اعتبار نهادن یا عدم اعتبار

آثار خاورشناسان یا به عبارتی در مقام ارزش نهادن و تعیین صدق هر گزاره که نه تنها در این مقام؛ نقاط قوت و ضعف آنها را پیش روی می‌نهد بلکه به آسیب شناسی دیدگاه‌های مستشرقان پرداخته و به دنبال آن است تا موارد ناقص را رفع و از نتایج نامیمون آنها جلوگیری شود، استاد رضایی اصفهانی در عمده نظرات خویش چه در کتب و چه در مقالات، سعی نموده است ضمن بر شمردن موارد قوت مستشرقان، دیدگاه خویش را پیرامون نظریات و نقاط ضعف مستشرقان ارائه دهند که در این حوزه با انواع نقد محاکاتی، نقد کاربردی، نقد عینی، نقد محتوایی، نقد روشی، نقد صوری، نقد زبانی، نقد نوشتاری، نقد زیبایی شناختی و نقد اخلاقی آثار مستشرقان پرداخته است که پرداختن به همه آنها مجال دیگری می‌طلبد...

در نظر استاد رضایی اصفهانی شکاف بزرگی میان داده‌های قرآن پژوهی مستشرقان با واقعیت‌های هستی شناسانه و حقیقت وحی رسولانه وجود دارد که حتی در ساحت‌های ارجاعی یک متن، این امر به نحو پدیدارشناسانه در موضوعات قرآنی ظهور پیدا کرده است چنانکه در واقعیت‌های قرآنی دیده می‌شود مستشرق گزارشی ارائه می‌دهد که نمی‌تواند آیین تمام نمای واقعیت باشد بلکه سعی نموده است به نحو گزینشی، تنها برخی از آن را روایت نماید و از بخش‌هایی که بمثابة بنیادین بوده یا گذر کرده است یا به صورت سطحی

و در جهت تنزیلی از آن گذشته یا منحرف نموده است، در این نوع روایت نه تنها کژفهمی و حتی بدفهمی غلبه دارد بلکه مستشرق فهمی غرض ورزانه با پیچیدگی مفهومی حقیقت را به تحریف می نشیند.

در نظر او حتی در مقام نقد کاربردی و پراگماتیک، مستشرق با کاربرد مفاهیمی خاص و نظریاتی مشوش کننده به دنبال تحریک احساسی یا اثری مخرب در خواننده است "محمد یک بدعت گذار در دین مسیحیت است" در چنین عبارتی میزان تخریب علاوه بر پنهان کردن حقیقت قدسی رسولانه، عمیق و دارای بار معنایی دقیقی است که ره به اقتیاسی بودن قرآن از تورات و انجیل می برد، به معنای دیگر، خطوط نانوشته میان متن تفاسیر متعارض و متضادی با حقیقت خود متن پیش روی می دارد. این نوع نگاه هم به لحاظ روانشناسانه هر "من خواننده فردی" را و هم به لحاظ جامعه شناسانه "بازتاب‌های اجتماعی دگماتیسم محورانه ای" را بر فضای معاصرانه متن و زمانه آن تحمیل می نماید که هیچ دستاوردی جزء در خفاء ماندن حقیقت به دنبال نخواهد داشت.

البته در نگاه استاد رضایی اصفهانی آگاهی و کشف دنیای متکلم یا به عبارتی مستشرق، نقد بیانگرانه ما را وسعت خواهد بخشید. از این رو سعی می شود در ادامه با توجه به دیدگاه انتقادی استاد رضایی اصفهانی؛ غالب نقدهای ایشان را در قالب نقد محتوایی و روشی می توان طبقه بندی نمود؛

نقد محتوایی آثار مستشرقان

درک سخن نهایی و هندسه معنایی و ساختار محتوایی هر اثر پژوهشی با کشف محتوای پنهان داده‌ها یا واحدهای مورد تحلیل از ورای گفته‌ها، تصویرها و سمبل‌ها آنگونه که متن پیش روی می نهد یا آنگونه که متن در ورای خویش و به نحو نمادین در درون خویش پنهان می دارد با تحلیل و نقد محتوایی محصل می گردد، استاد رضایی اصفهانی با نقد محتوایی در واقع به دنبال نظریات کلی حاکم و پیش برنده و راهبر متن است تا جریان هدایت گر نهفته متن را و همچنین کشف ارتباط درونی اجزاء و عناصر متن را دریابد و از

این رهگذر نه تنها به هندسه معرفتی متن دست یافته بلکه نوعی از کلیت متن به همراه ارتباط مؤلفه‌های بنیادین متن را کشف نموده که به عبارتی نقد هندسه معرفتی، تناسب عناصر متن با هدف، میزان اتقان یا ابطال ادله، میزان اثبات‌گری و کفایت مسائل، حدود و شرائط را بیان نماید.

و در نقد محتوایی با بررسی انسجام درونی در واقع سازوکاری متن را اثبات و تناقض‌گویی آن نفی می‌گردد، که شامل تناقض مفهومی و ارجاعی نیز می‌شود. که یک متن در تناقض کلی متن، رسالت متن و اخلاقیات مورد ادعای ماتن باشد.

در بحث پیرامون دایره المعارف‌ها، دایره المعارف لایدن که در واقع مجموعه مقالات موضوعی و به دنبال ترسیم یک تفسیر از قرآن است برخلاف ادعای سرویراستاری که آنرا، پژوهشی موشکافانه می‌داند استاد رضایی اصفهانی معتقد است چنین امری پذیرفتنی نیست، چرا که برخی از نویسندگان دایره المعارف لایدن آگاهی کافی نسبت به مطالب بیان شده ندارند مثلاً کلود جیلیوت در مقاله تفسیر قرآن در دوره باستان، نه تنها شیخ طوسی و شیخ طبرسی را از مفسران شیعی معتزلی دانسته، بلکه کتاب حقائق التأویل فی متشابه التنزیل (۴۰۶ ق م) سید مرتضی را از تفاسیر معتزلی تلقی می‌نماید در حالی که به سه جریان غالب کلامی جهان اسلامی یعنی اشاعره، معتزله و شیعی گویا آگاهی ندارد و استقلال دستگاه فکری هر کدام را علی‌رغم مشابهت دیدگاه معتزلی با شیعی تمایز نمی‌نهد و حتی اندرو ریپین تفسیر ابوالفتح رازی را بزرگترین تفسیر روایی شیعی معرفی می‌کند در حالی که تفاسیر "عیاشی"، "البرهان" محدث بحرانی"، "نور الثقلین عروسی حویضی" و صافی فیض کاشانی از بزرگترین تفاسیر روایی شیعی هستند، این گونه خطاهای معرفتی با ادعای نخستین سرویراستار سازگاری ندارد. (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۵)

استاد رضایی اصفهانی به عدم سازوکاری دایره المعارف لایدن اشاره می‌کند و توضیح می‌دهد که تناقضات درونی بسیاری در آن به چشم می‌خورد، مثلاً جوین بل در مقاله "حدیث و قرآن" درباره تحریف قرآن؛ جمله‌ای را از سیوطی نقل می‌نماید که آیه رجم بر محمد

ص نازل شده است اما در قرآن نیامده است

یا کلمه "ائمه" به "امت" مبدل شده است و این را که سوره احزاب از سوره بقره طولانی تر بوده است و در معرض تغییر واقع شده است را به شیعه نسبت می دهد و اینکه شیعه قرائت‌های هفت گانه را در جهت فتاوی فقهی تفسیر کرده‌اند. نظرات جوین بل در حالی است که ینوبای در مقاله "تحریف" چنین موضوعی را به طور اساسی مردود می شمارد و استاد رضایی اصفهانی تصریح می نماید که چنین تناقضات درونی محتوایی دایره المعارف لاییدن نمی‌تواند قابل اغماض باشد چرا که اولاً؛ عالمان شیعی و سنی همواره روایات تحریف را مردود شمرده‌اند، ثانیاً؛ زیادت سوره احزاب نسبت به بقره در میان اهل سنت به ابی بن کعب و عایشه نسبت داده شده است و نه شیعه، ثالثاً قرائت هفت گانه نیز از منظر عالمان شیعه قابل خدشه بوده است و چون متواتر نیست از این رو مبنای فقهی هم نمی‌تواند واقع گردد. (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۵)

استاد رضایی اصفهانی در نقد تفسیر معاصرانه نیز که اخیراً ترجمه شده است نقدهای محتوایی آن را بسیار امری ضروری تلقی نموده و چرا که گویا در مقام این هستند تا برای آموزه‌های غربی تاییدیه از قرآن بیاورند، البته می‌تواند خوانشی روشنفکرانه از قرآن باشد که در مقام تطبیق علم و فرهنگ معاصرت با قرآن و آموزه‌های اسلامی است، استاد رضایی در نقد آن می نویسد؛ در این اثر، با کمک و تفسیر آیه (۱۶۱-۱۶۲ بقره) از پلورالیسم دینی دفاع شده است و در این مقام از تفسیر و کلام قشیری و غزالی مبنی بر نجات کافران بهره برده است و چنین نتیجه گرفته است که کلام غزالی رجحان داشته و حتی شواهدی بر مومن بودن مسیحیان و یهودیان ارائه می‌کند.

ایشان معتقدند چنین تفاسیری از جانب مستشرقان می‌توانند نه تنها به دنبال پوششی اصلاحی بر آیات مخالف یهودیت و مسیحیت باشند، که می‌توان گفت در مواردی به دنبال نادیده گرفتن، کمزنگ نشان دادن و عدم توجه به عقائد شیعی که در مقام ارائه اسلامی اصیل است پیش می‌روند. (اشپولر، ۱۳۸۴، ۱۱۰) و در مواردی به دنبال کم اهمیت شمردن

اعجاز قرآن می‌باشند چرا که نویسنده ذیل آیه ۷۵ بقره ۱۰۵ ی) مبارزه در مورد آیات تحد طلبی قرآن (در مورد اعجاز قرآن، فقد به زیبایی، وضو، بالغت، یاتی مراتب معنایی اشاره می‌کند و در پاورقی به اخبار غیبی و عدم اختال در آن اشاره می‌کند و هیچ مصداقی برای آن نمی‌آورد.

در تفسیر معاصرانه نسبت به آیات جهاد، تحلیل‌هایی ارائه شده است که نشانه از کم‌رنگ جلوه دادن ساحت جهاد در تفکر قرآنی است بویژه در تفسیر آیات ۴-۹۱ بقره که این امر بسیار به چشم می‌خورد. علاوه بر همه مواردی که ذکر شد شاید مهم‌ترین مسئله این است که زبان قرآن را یک زبان شاعرانه دانسته‌اند و آن را اثری با برترین کیفیت و قدرت شاعرانه تلقی نموده‌اند، (رضایی اصفهانی، ۱۴۰۰، ۳۰).

البته موارد دیگری از قبیل طرح علوم غریبه، اظهار نظرهای فقهی، استنادات به روایات ضعیف نیز از نقدهای محتوایی تفسیر معاصرانه است که استاد رضایی اصفهانی آنها را بسیار مهم و اساسی بر شمرده است..

نقد روشی

منطق اندیشه ورزی و شیوه‌های صحیح تفکر و همچنین مراحل عمومی پژوهش خاورشناسان شامل مشاهده، طبقه بندی مشاهده‌ها، فرضیه سازی، آزمایش و تجزیه و تحلیل داده‌ها به منظور اثبات یا رد فرضیه می‌باشد که در هر یک از اینها خاورشناس مبتنی بر روش شناسی خود، شیوه‌های خاصی را اختیار یا عدم اعتبار می‌نهد در روش شناسی راهبردهای عملی یا به عبارتی روش کاربردی و همچنین منطق نظریه پردازی مستشرقان که همان بینش بنیادین و مشروعیت بخش نظریه است اهمیت پیدا می‌کند.

البته می‌توان گفت در واقع روش به پیش فرض‌ها، گرایش‌ها و رویکردها نیز اطلاق می‌شود که به تکنیک‌های مبتنی بر روش شناسی و پارادیم تحقیق بوده است .

استاد رضایی اصفهانی در بحث مشکلات روش شناختی مستشرقان به مقاله "تفسیر قرآن در دوره جدید و معاصر" راترود ویلانت در دائرة المعارف لایدن اشاره می‌کند و می

نویسد؛ تفسیر عقلانی را منحصر به تفسیر اجتهادی افرادی چون سیداحمدخان هندی و محمدعبدہ مصری می‌دانند و حتی کتاب الهدایه و العرفان فی تفسیر القرآن بالقرآن به محمد ابوزید نسبت می‌دهد در حالی که چنین اشتباهاتی روشن به نظر می‌رسد چرا که نه کتاب فوق از ابوزید است و نه از تفاسیر عقلی به شمار می‌آید، پس می‌توان گفت اولاً در تعریف و تبیین تفاسیر عقلانی دچار اشتباه شده و ثانیاً در طبقه بندی و منحصر شمردن صرف تفسیر اجتهادی در حوزه تفسیر عقلی نیز با مشکل مواجه می‌شود و در نتیجه چنین انحصاری بلاوجه به نظر می‌رسد.

و حتی راترود ویلانت در مقاله "تفسیر قرآن در دوره جدید و معاصر" آغازگر تفسیر علمی را به فخر رازی منتسب می‌نماید در حالی که تفسیر علمی از عصر بوعلی سینا و کتاب رسائل او شکل گرفته است. (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۵)

حتی خود خانم مک اولیف در مقاله "فاطمه" و پرداختن به آیات پیرامون آن حضرت، تعداد آنرا متجاوز از دو الی سه آیه بیشتر نمی‌داند در حالی که بنابر نظر استاد رضایی اصفهانی با توجه به اقسام دلالت‌های تفسیری، تاویلی، شأن نزول و تطبیقی آیات این عدد می‌تواند به یکصد و سی و پنج آیه بنابر بر روایات تفسیری برسد در حالی که از خطاهای روش شناختی مک اولیف است که دلالت‌های تاویلی، شأن نزولی و تطبیقی را چندان واقعی نمی‌نهد و به صرف دلالت‌های تفسیری اکتفاء می‌کند و در جمع‌آوری داده‌ها جهت این فرضیه به منابع تفسیری اهل سنت و آن هم به صورت گزینشی رجوع می‌نماید.

استاد رضایی اصفهانی حتی مستشرقان را نسبت به امانت داری در بدیهی‌ترین فرضیات اصول روشی پژوهش به نقد می‌کشاند چرا که کسی چون "کرنلیا شک" در مدخل "آدم و حوا" نه تنها نتوانسته تفسیر قابل قبولی از این داستان ارائه دهد بلکه حتی نسبت به خوانش قرآنی داستان آدم و حوا دچار تحریف و تفسیری عهدینی شده است که مثلاً حوا از دنده چپ حضرت آدم آفریده شده است در حالی که چنین آیه‌ای در قرآن وجود ندارد بلکه چنین برداشتی در تورات ذکر شده است که خداوند بر حضرت آدم خوابی گران مستولی و از

دنده‌هایش گوشتی پر و حوا بنا نمود (سفر پیدایش، باب ۲۲) پس مستشرقان فرضیات را بر داده‌های خویش بنا می‌نهند تا قرآن را نه بر سقف کتب آسمانی بلکه در ذیل آنها یا هم‌تراز آن در نظر بگیرند.

استاد رضایی اصفهانی بر این نظر است که مستشرق بنا بر هر روشی که بر می‌گزیند نخستین اقدام مشاهده و جمع‌آوری داده‌ها و طبقه‌بندی کردن آنهاست که این امر در دایره المعارف نویسی بیشتر از هر امر دیگری ضرورت دارد چرا که باید تمام اطلاعات درباره یک موضوع، باید به نحو فشرده ارائه گردد که خواننده را از مراجعه به کتابهای دیگر بی‌نیاز گرداند و گزارش کاملی از دیدگاههای مخالف و موافق پیش روی مخاطب قرار دهد در حالی که چنین نیست.

در نگاه استاد رضایی اصفهانی تفسیر قرآن دارای مبانی، روش و قواعدهای خاص خویش است که مفسران قرآنی استشرق، مبانی و حیانی قرآن را نادیده انگاشته و دچار نفضان و ضعف‌های بنیادینی هستند و در منابع تفسیری بیشتر تفاسیر مهم و ارزشمند شیعی قلم گرفته می‌شود و حتی به تفاسیر دارای اسرائیلیات و روایات ضعیف مراجعه می‌کنند و مفسرانی را چینش می‌نمایند که در جهان اسلام دارای شهرتی نیستند و بر اساس همین چینش‌های غیر تخصصی روایات است که قرائات غیر متواتر را دقیق‌تر از قرائت متواتر ارزش می‌نهند..

نتیجه‌گیری

به طور کلی مستشرقان در دیدگاه استاد رضایی اصفهانی، تحلیل‌هایی ارائه داده‌اند که نمی‌تواند آئینه تمام‌نمای واقعیت و حقیقت اسلام باشد و از جهتی شکافی میان اسلام راستین و اسلام به تصویر کشیده می‌شود که قایل جبران نیست و تلاش آنها به طور تاریخی؛ در این جهت است که به نحو گزینشی، تنها برخی از آن را روایت نمایند و از بخش‌هایی که بمثابة بنیادین بوده یا گذر کرده‌اند یا به صورت سطحی و در جهت تنزیلی تبیین یا منحرف نموده‌اند، ایشان نقدهای محتوایی و روشی اساسی بر مستشرقان وارد نموده است که در نقد

محتوایی می‌توان به غیر جامع بودن مطالب ارائه شده توسط مستشرقان، استفاده از تفاسیر نامعتبر، پارادوکس‌های درون متنی، ترویج و تایید پلورالیسم، تایید و تقویت مسیحیت و یهودیت، کم اهمیت شمردن اعجاز قرآن و همچنین در نقد روشی به خطاهای روش شناختی تفسیری، تسری نگاه عهدینی به قرآن، اکتفا کردن به دلالت‌های ظاهری قرآن، تفسیر به رأی و عدم توجه به مبانی، قواعد و روش‌های تفسیری در تفسیر و تبیین آیات از مشکلاتی است که می‌توان در آثار مستشرقان رهگیری نمود.

منابع

۱. طاهری، سید مهدی، انقلاب بیدار ساز: نقش انقلاب اسلامی ایران در بیداری جهان اسلام پگاه حوزه ۱۳۸۷ شماره ۲۴۸
۲. رکابیان، رشید دستاوردهای آموزشی و علمی چهل ساله انقلاب اسلامی، مجله مطالعات انقلاب اسلامی، زمستان ۱۳۹۷ - شماره ۵۵
۳. مرادی مقدم، حسین، بررسی الگوی رشد علم ایران بعد از انقلاب اسلامی: حوزه علوم پژوهشنامه کتابداری و اطلاع رسانی سال پنجم بهار و تابستان ۱۳۹۴ شماره ۱ (پیاپی ۹)
۴. نصر، سید حسین، ۱۹۳۹، علم و تمدن در اسلام، ترجمه احمد آرام، تهران، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.
۵. کاظمی، سید آصف، چشم انداز نوین اسلامی، دو فصلنامه مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی، دوره ۱، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۷
۶. مهدوی، مصلح الدین، دانشمندان و بزرگان اصفهان، انتشارات گلدسته، ۱۳۸۵
۷. رضایی اصفهانی، (منطق تفسیر ۵، ۴، ۳، ۲، ۱)، انتشارات کتاب های مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی، ۱۳۹۳
۸. رضایی اصفهانی، محمد علی، بررسی دائره المعارف قرآنی لایدن، مجله قرآن و مستشرقان، شماره اول، زمستان ۱۳۸۵
۹. سعید، ادوارد، شرق شناسی، ترجمه عسکری خانقاه، انتشارات عطایی، ۱۳۶۱ ص ۱۵-۱۶.
۱۰. آل احمد، جلال، غرب زدگی، انتشارات فردوس ۱۳۸۰، بی تا ص ۱۵۲-۱۵۳
۱۱. عنایت، حمید، دین و جامعه، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۶۹ ص ۴۵-۴۶
۱۲. بدوی، عبدالرحمن، فرهنگ کامل خاورشناسان، شکرالله خاکرند، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، قم؛ ۱۳۷۳ ص ۹،
۱۳. داودی، رضا، شمه ای از تاریخ غرب زدگی ما، انتشارات سروش، ۱۳۶۱ ص ۶۹.
۱۴. کرامر، مارتین، تشیع، اسلام و غرب، مترجمان، معاونت امور بین الملل و وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، بی تا.
۱۵. اشکوری، ابوالفضل، جریان شناسی تاریخ نگاری ها در ایران معاصر، انتشارات بنیاد انقلاب

اسلامی، ۱۳۷۱.

۱۶. اسکندرلو، محمد جواد، نقش انقلاب اسلامی در گسترش پژوهش‌های استشرق‌شناسی، مجله

قرآن پژوهی خاورشناسان، سال سیزدهم شماره ۲ (پیاپی ۲۵، پاییز و زمستان ۱۳۹۷)

۱۷. اشیپولر، برتولد، جهان اسلام، انتشارات موسسه انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۴، ص ۱۱۰

۱۸. رضایی اصفهانی، محمدعلی، بررسی روش شناختی «تفسیر معاصرانه قرآن کریم، نشریه قرآن

پژوهی خاورشناسان، شماره ۱۴۰، ۳۰)

۱۹. کتاب مقدس، سفر پیدایش، باب ۲۲، ۲-۲۳، ترجمه انجمن کتاب مقدس ایران.

۲۰. ریتز جورج، نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر مترجم محسن ثلاثی، تهران، انتشارات علمی

– فرهنگی، ۱۳۹۱، ص ۵۵۶.

۲۱. سایت

۲۲. سایت نورمگز:

۲۳.

<https://www.noormags.ir/view/fa/search?q=%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF%D8%B9%D9%84%DB%8C%20%D8%B1%D8%B6%D8%A7%DB%8C%DB%8C%20%D8%A7%D8%B5%D9%81%D9%87%D8%A7%D9%86%DB%8C>